

Leeswijzer filosofie

Stichting
Senia

Leeswijzer filosofie

Het leven als kunstwerk

Joep Dohmen

Jaar van uitgave: 2011
Uitgever: Uitgeverij Ambo
Deze uitgave verscheen eerder bij Lemniscaat als *Inleiding in de filosofie van de levenskunst*. Essay voor de *Maand van de Filosofie* (2008)
ISBN: 978 90 263 2341 6

Stichting Senia
Samensteller leeswijzer: Annemieke Campman en Ton van Mourik ©
Uitgave leeswijzer: september 2013
Senia-nummering: Fi13-03

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de samensteller/Stichting Senia.

Romanbespreking en gesprekshandleiding

Joep Dohmen – *Het leven als Kunstwerk*

SAMENVATTING

Waarom zou niet ieder van zijn leven een kunstwerk maken? Deze vraag van Foucault inspireert Joep Dohmen tot een pleidooi voor een stijlvol, waarachtig leven. Levenskunst is een praktijk. Zij heeft betrekking op zelfzorg en is daarmee een vorm van morele educatie. Levenskunst is het antwoord op de vraag: hoe moet ik leven? “De huidige neoliberale moraal van zelfbeschikking leidt tot gruwelijke zelfoverschatting, oppervlakkige relaties en tal van verkeerde levenshoudingen” stelt Dohmen in dit essay. Hij beschrijft hoe vanuit een autonome en authentieke levenshouding, zelfverantwoordelijkheid het doel is zodat we ons leven beter kunnen afstemmen op dat van anderen.

Dohmen bindt in zijn pleidooi voor een stijlvol waarachtig leven de strijd aan “met het paternalisme van links en rechts, met de moraal van vrijheid, blijheid die al een halve eeuw onze harten en hoofden bezet houdt, met dominante levenshoudingen zoals onverschilligheid, cynisme, sentimentalisme en fundamentalisme”. Het is naar zijn mening hoog tijd voor een nieuwe publieke moraal waarin de grote levensvragen weer aan bod komen: Wie ben ik en wat vermag ik in deze omstandigheden? Hoe stem ik af op de ander en wat is een goed leven? Levenskunst is een houding van praktische wijsheid die elke mens alleen zelf in de loop der jaren voor zichzelf kan verwerven. Wat precies deze levenshouding is, hoe men die zich kan verwerven en wat de juiste houding is laat Dohmen zien in dit essay.

- Deel I** In de Inleiding onderzoekt hij het begrip “Vrijheid”. In deel I is Levenskunst het thema, een kunst of een kunde?
- Deel II** In deel II bespreekt hij de ‘zelftechnieken’ van Foucault en de klassieke en christelijke praktijken van de zelfzorg.
- Deel III** In deel III komen aan bod: Foucault’s levenskunst als vrijheidspraktijk, de spirituele levenskunst in vele vormen, het criterium van ‘het juiste midden’ van Aristoteles, de hedonistische levenskunst en de esthetische levenskunst.
- Deel IV** In deel IV onderzoekt Dohmen Levenskunst als moraal van zelfverantwoordelijkheid met filosofen als Montaigne en – uitgebreid – Nietzsche. Dohmen onderzoekt de juiste levenshouding en bespreekt levenshoudingen in de laatmoderne samenleving zoals cynisme, sentimentalisme en fundamentalisme.
- Deel V** Hij besluit met de opmaat voor deel V : de betekenis van autonomie . In deel V pleit Dohmen voor een nieuwe cultuur van het zelf. Hij draagt bouwstenen aan: zelfkennis, zelfdiscipline, onderlinge afstemming, authenticiteit en autonomie.

Een uitvoerige boekbespreking is te vinden op de site van de Koninklijke bibliotheek:
(noot: paginanummers volgen de Lemniscaat uitgave)
<http://www.kb.nl/denker-op-het-scherm-nederlandse-filosofie/joep-dohmen/2008-het-leven-als-kunstwerk>

Situering van dit boek

De vraag naar het goede leven vanuit levenskunst is een thema dat een opleving kent. De opvattingen van de klassieke denkers tot de hedendaagse filosofen over levenskunst worden door vele auteurs besproken in het licht van Deugdethiek.

Bijv. Michel Foucault, Pierre Hadot, Wilhelm Schmid, Paul van Tongeren, H.E.S. Woldring.

Op de volgende website is te lezen hoe de filosofie van de Levenskunst zich heeft ontwikkeld als heropleving van de klassieke zelfzorg.

<http://www.humanistischecanon.nl/levenskunst>

Benadering door deze auteur

Dohmen bespreekt de belangrijkste theorieën en teksten over levenskunst. Hij volgt de geschiedenis van de levenskunst in grote lijnen via Plato en Montaigne, Erasmus en Schopenhauer, Rousseau en Nietzsche, Michel Foucault en Wilhelm Schmid.

Hij schrijft dit boek vanuit zijn zorg voor de 'vrijheid – blijheidsideologie' die nu – sinds de emancipatiebeweging van de jaren zestig – al bijna een halve eeuw doorwerkt. In de dominante liberale ideologie wordt autonomie opgevat als zelfbeschikking en onafhankelijkheid. Dohmen noemt dit: de mythe van de autonomie. Foucault is in dit boek voor hem de grote inspirator voor het betoog. Het motto is van Nietzsche uit *aldus sprak Zarathoestra*.

Informatie over de auteur

Joep Dohmen (1949) is hoogleraar Wijsgerige en Praktijkgerichte Ethiek aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht. Hij studeerde filosofie in Utrecht en Leuven. Hij is medeoprichter van *Filosofie Magazine*, waar hij van 1992 tot 1998 adjunct-hoofdredacteur was. In 1994 promoveerde hij op het proefschrift *Nietzsche over de menselijke natuur*. In 2002 kwam zijn boek *Over levenskunst* uit, een bloemlezing met de mooiste teksten over de levensvragen van de grote filosofen die nog steeds actueel zijn. In 2007 verscheen zijn monografie *Tegen de onverschilligheid* waarin hij pleit voor meer bezieling. In 2008 schreef hij het essay voor de Maand van de Filosofie: *Het leven als kunstwerk*.

In het voorjaar van 2010 verscheen van hem en zijn collega Jan Baars *De kunst van het ouder worden*, een bloemlezing van filosofische teksten over ouder worden vanaf de Griekse Oudheid tot nu. Recent verscheen van zijn hand *Brief aan een middelmatige man. Pleidooi voor een nieuwe publieke moraal* (2010), over verantwoordelijkheid voor jezelf en voor anderen. In 2011 verscheen de *Prijs van de vrijheid*, een bewerking van de lezingenreeks Levenskunst voor Studium Generale, die hij samen met prof. dr. Maarten van Buuren in het seizoen 2009/2010 hield. Onlangs verscheen van Joep Dohmen de zesdelige cd-box *Het leven als kunstwerk* (2011, Luisterwijs) met een overzicht van de filosofische levenskunst

	<p>RECENSIES</p> <p>(De links vindt u ook op de website www.senia.nl in de rubriek filosofie, bij het betreffende boek op de boekenlijst.)</p> <p>NRCboeken http://nrcboeken.vorige.nrc.nl/recensie/leven-in-voorlopigheid <i>De hoge vlucht van de praktische filosofie</i> 26 april 2002 door Bas Heijne “De moderne mens moet eigenhandig ontdekken wat zinvol is en waaruit een goed leven bestaat. Hij neemt daartoe steeds vaker zijn toevlucht tot boeken en boekjes over ‘levenskunst’. Men hangt niet langer een bepaalde filosofie aan, men hangt de filosofie zelf aan. Dat kan wel eens ontaarden in wijsgerig karaoke, maar toch valt er veel te zeggen voor een filosofische levenshouding.”</p> <p>NRCboeken http://nrcboeken.vorige.nrc.nl/column/filosofie-moet-het-leven-moeilijker-maken <i>Filosofie moet het leven moeilijker maken.</i> 11 april 2008 door Arnold Heumakers “In onze humanistische, liberale en pragmatische wereld die voor elk probleem de passende oplossing zoekt en vaak meent te vinden, zou de filosofie het als haar rechtvaardiging, haar trots en haar unieke belang moeten beschouwen dat zij het leven niet makkelijker maakt, maar juist moeilijker.”</p> <p>Filosofie Magazine <i>Interviews:</i> http://www.filosofiemagazine.nl/nl/artikel/27062/joep-dohmen-ik-ben-de-middelmatigheid-echt-zat.html door Frank Mulder en Freek Koster in FM 10 / 2010 “Ik ben geen cultuurpessimist, maar we moeten echt werken aan een nieuwe publieke moraal.” <i>Door u ontwikkeld.</i> “Ik heb de afgelopen tien jaar gewerkt aan een bestaansethiek. Die bestaat uit twee elementen. Ten eerste uit de notie dat vrijheid heel belangrijk is, maar veel moeilijker te verwerven dan we denken. Ik heb van Foucault geleerd dat het om een vrijheidspraktijk gaat. Ten tweede dat vrijheid geen doel in zichzelf is. Waarden als zorg, verbondenheid en rechtvaardigheid overstijgen de vrijheid. Rechts heeft altijd de vrijheid verdedigd en links de solidariteit. Maar ze horen bij elkaar! Dan is het leven pas werkelijk zinvol. Ik zoek een middenweg tussen beide extremen, en dat is sociale zelfontplooiing.”</p> <p>Humanistisch Verbond Levenskunst als tegenbeweging, Mirre Bots: in http://www.humanistischverbond.nl/doc/dossiers/Joep_Dohmen_levenskunst.pdf “Het humanisme zou naar mijn idee juist de contradeugden moeten uitdragen en daarmee bedoel ik de deugden die haaks staan op wat de commercie en het marktdenken ons steeds voorhouden. Ik denk dan bescheidenheid, vreugde, geduld, zorgzaamheid, een zekere traagheid, humor en ja, misschien ook wel ernst”</p>
--	--

VRAGEN EN DISCUSSIETIPS

Voorafgaand aan de gerichte vragen en tips, eerst een algemene vraag, namelijk naar uw leeservaring. Heeft u geboeid gelezen, voelde u zich betrokken, geërgerd, heeft u het boek uitgelezen? Peil even de stemming in de leeskring, dat kan een open start geven voor het gesprek.

1. Dohmen bespreekt in deel I herkenbare typen levenskunstenaars. Zijn er nog meer voorbeelden te geven per type? Waarom vallen zij eronder? Zijn er nog meer typen, denkt u?
2. In deel II noemt Dohmen vier praktijken van levenskunst. Welke zijn voor u herkenbaar en gebruikt u ook?
3. In deel II, 4 somt Marcus Aurelius de goede dingen op die hij van zijn opvoeders heeft geleerd. Herkent u dit in uw eigen leven? Wat vertelden uw (groot)ouders hierover?
4. In deel III wordt het begrip 'het juiste midden' van Aristoteles gebruikt om de deugdethiek te onderzoeken en te leren. Dohmen doet de suggestie om te onderzoeken wat 'het juiste midden' is op het gebied van geduld, matigheid, zelfbeheersing en tolerantie. Bespreek een (of meer) van deze deugden.
5. In deel III onderscheidt Dohmen vier actuele typen van esthetische levenskunst. Elk type manifesteert zich anders. Kunt u een voorbeeld geven van het innerlijke en/of het uiterlijke aspect van een type?
6. In de boekbespreking van het Humanistisch Verbond van Dohmen's *Tegen de onverschilligheid*, 2007, staat: "*Dohmen onderscheidt de filosofie van de levenskunst van populaire vormen van levenskunst als positief denken, zelfmanagement, lifestyle, hedonisme, zenboeddhisme en new age. Deze populaire vormen suggereren een al te grote maakbaarheid van het leven. En hoewel de mens geen slachtoffer van zijn situatie is, slaat volledige maakbaarheid door naar de andere kant*". Ook in *Het leven als Kunstwerk* is de bezorgdheid van Dohmen te lezen over deze maakbaarheid-gedachte en een hedonistische levensstijl.
  - a. Hoe moet volgens hem het hedonisme begrepen worden?
  - b. Hoe verhouden zich de zogenaamde maakbaarheid en "*de filosofie ... dat zij het leven niet makkelijker, maar juist moeilijker maakt*"? (Zie het citaat in de recensie van Heumakers).
7. In *Filosofie Magazine* 10 /2012, '*Populaire filosofie in Nederland*', zegt Joep Dohmen: "*Mensen beseffen dat ze Bildung nodig hebben, een levenskunst, waar Foucault het ook al over had, die je helpt om je te verhouden tot een wereld waar geen gemeenschap meer is die de leefregels voor je bepaalt*". Vraag: waar is deze behoefte aan Bildung volgens u het gevolg van?
8. Michel Foucault spreekt over zelfzorg en "vrijheidspraktijken". Hij vindt vooral in de Griekse Oudheid een omgang met het zelf die als voorbeeld kan dienen. Welke technieken om je lusten en emoties te reguleren vindt u bij de filosofen die Dohmen bespreekt?

9. De schrijver definieert in deel V het begrip 'levenskunst' als 'poging om via zelfzorg een waarachtige levenshouding te ontwikkelen'. Hij sluit aan bij Foucault, die immers de gesitueerdheid van ons leven beklemtoont. Foucault stelt een aantal vragen over de structuur van de zelfzorg: *Wat is het in mijn huidige leven, dat primair mijn zorg verdient? Welke regels organiseren mijn leven? Hoe ga ik voort op het ingeslagen levenspad? Wat wil ik met mijn leven? Vind ik zelf, dat ik op de goede weg ben?* Durft u het aan die vragen te beantwoorden? En zo ja, wat zijn dan de antwoorden? En zo nee, wat weerhoudt u daarvan?

10. *'De macht der gewoonten'* is onontbeerlijk. Wilhelm Schmid schreef over de vooronderstellingen van deze stelling (deel V). De vraag die bijna vanzelfsprekend op deze stelling volgt, is: met welke gewoonten wilt u leven?

11. Zelfzorg en moraal horen bij elkaar, (deel V), aldus de auteur. Kunt u aangeven in hoeverre (in kwalitatieve zin) uw vorm van zelfzorg door uw moraal wordt bepaald?

12. Authenticiteit betekent eerst en vooral eerlijk zijn tegenover jezelf; verwijst naar de motivatie van waaruit men oordeelt en handelt, zo lezen we ook in deel V. Is het in uw 'dagelijkse' praktijk wenselijk aan de hand van deze definitie authenticiteit na te streven? En zo ja, is het ook mogelijk? Als het wel wenselijk is, maar niet mogelijk: wat weerhoudt u daarvan?

13. Mensen zijn niet alleen verantwoordelijk voor hun handelen, maar ook voor de evaluatie ervan. De kwaliteit van de evaluatie wordt bepaald door de moraal, luidt de stelling die de auteur heeft verdedigd. Hoe werkbaar is die stelling voor u? Schept hij ruimte, structuur, valnet, valkuil, iets anders?

14. In zijn pleidooi in deel V *'Naar een nieuwe cultuur van het zelf'*, strijdt Dohmen (zie achterflap) :

- Tegen het paternalisme van links en rechts;
- Tegen de moraal van de vrijheid-blijheid, verbeeld in de persoon van de Dikke-ik en
- Tegen de onverschilligheid en het cynisme.

Kies een van bovengenoemde thema's

- Wat zijn de waarden of deugden achter ons moreel handelen die Dohmen ziet vervagen?
- Wat spreekt u het meest aan in zijn pleidooi? Welke waarden en deugden vindt u belangrijk?

Over de kracht van het pleidooi:

De achterflap van het boek geeft een zekere urgentie aan. Termen als 'hartstochtelijk', 'de strijd aanbinden' en 'het is hoog tijd' maken de tekst van het boek voor de lezer dwingend en dringend.

Wordt dit appèl in de samenleving en in de politiek serieus genomen? Zijn er ontwikkelingen die het tijd keren?

Evaluatievragen m.b.t. boek en het thema Levenskunst.

- Heeft Dohmen dit onderwerp: leven als Kunstwerk toegankelijk gemaakt?
- Is dit voor u een bron geweest waaruit u van uw leven een kunstwerk kan maken?
- Wat vindt u sterk in dit betoog. Wat mist u?
- Is het lezen van dit boek voor u een inspirerende ervaring geweest?
- Of: met andere woorden: heeft dit boek bijgedragen aan verandering in uw denken?

BIJLAGE

Studievragen bij het lezen van de tekst: verwerving en verwerking van de begrippen

Tijdens het lezen van dit boek kan deze bijlage dienen als rode draad om de opbouw van het betoog beter te kunnen volgen. In dit boek passeren namelijk vele filosofen en visies op levenskunst de revue. *Mogelijk zijn deze vragen behulpzaam bij het ontwikkelen van uw denken over levenskunst.*

In het gesprek en de discussie is deze bijlage ook een goed middel om de visies en de gebruikte termen op te zoeken.

Inleiding: hoe overleven we de vrijheid?

1. Vanuit diverse bronnen zet Dohmen zijn betoog op.

Ga bij de volgende uitspraken na wat de bron (de auteur) daarover zegt:

- het laat moderne ego
- soul searching
- premoderne deugdethiek
- narcisme
- nieuwe achteloosheid
- minima moralia
- vroeg mondig/laat volwassen
- opmars van het amorele dikke-ik
- negatieve vrijheid/positieve vrijheid
- de megalomanie dat we alles zelf kunnen beslissen

2. Dohmen eindigt de inleiding met een standpunt over de publieke moraal. Wat heeft Foucault ons te bieden?

Deel I : Valt het leven te leren?

1. Simone Weil kiest de zeiler als metafoor voor de levenskunstenaar. Vindt u in deze metafoor de overeenkomsten of de verschillen sterker wegen?

2. Welke definitie van levenskunst spreekt u het meest aan?

3. Dohmen bespreekt herkenbare typen levenskunstenaars. Zijn er nog meer voorbeelden te geven per type? *Ook als discussievraag.*

4. Hoe relateert Dohmen de waarde van deze typologie?

5. Na de vergelijking tussen beeldhouwkunst / muziek en levenskunst wil Dohmen het begrip "kunst" vervangen door "kunde". Met welke argumenten?

6. Met welke filosofen pleit Dohmen voor levenskunst als zelfzorg?

Deel II : De geschiedenis van de levenskunst

1 . In dit deel volgt Dohmen grotendeels de gedachtegang van Foucault. Wat bedoelt Foucault met:

- de laatmoderne moraal
- de structuur van de levenskunst en de bijbehorende vragen.
- ontologie en teleologie

2. Praktijken van levenskunst. Dohmen noemt er vier. Welke zijn voor u herkenbaar en gebruikt u ook? Ook als discussievraag

3. Hoe kan de zorg voor zichzelf een sociaal karakter hebben, dus ethisch zijn?

4. Wat is de mening van Foucault over de twee rituelen in de christelijke levenskunst?

5. Volgens Foucault zijn Montaigne, Descartes, Kant en Nietzsche belangrijk in de geschiedenis van de levenskunst. In welke tijd situeer je de filosofen? Wat is de belangrijkste uitspraak per filosoof?

6. Welke rol spelen rechten en plichten in "onze actuele identiteitsvorming"?

Deel III: Laatmoderne levensstijlen

1. In de paragraaf "Vrij leven" vraagt Foucault zich af "Waarom zou niet ieder van zijn leven een kunstwerk maken"? Welke ruimte is daarvoor? Welke beperkingen zijn er voor een vrij leven?

2. Spirituele levenskunst beoogt transcendentie. Wat verstaat Foucault onder 'horizontale transcendentie'? Is Foucault een Plato-volger (althans deels)? Immers, Plato hanteert het begrip "transcendentie" eveneens.

3. Kunt u het begrip transcendentie ook illustreren vanuit de "oefeningen van de geest" van Pierre Hadot?

4. Wat is de overeenkomst tussen de juiste levenshouding bij Zen kunstenaarschap en bij Aristoteles geluksethiek?

5. Het 'juiste midden' is een belangrijk begrip van Aristoteles in het filosofisch denken over deugdethisch leven als kunstwerk.. Wat houdt het precies in?

6. Het hedonisme kent verschillende varianten. Wat beweren Epicurus, Ruut Veenhoven en Michel Onfray hierover? Wat is de hedonistische calculus van Jeremy Bentham?

7. Dohmen bespreekt vier actuele typen van esthetische levenskunst. Hoe ontstaat het unieke: de eigen vrije en open vorm van elk type (volgens Foucault)? Ook als discussievraag.

Deel IV Levenskunst als moraal van zelfverantwoordelijkheid

1. De moderniteit is het tijdperk van de ontbinding van de klassieke betekenisvormen en de gemeenschapsvormen waarin het traditionele levensbeschouwelijke en morele houvast werd gerepresenteerd. Om welke klassieke betekenisvormen en gemeenschapsvormen gaat het?

2. Nietzsche stelt een wezenlijke vraag over de laatmoderne *condition humaine*. Welke is die?

3. Na een analyse van het liberalisme, dat geen beschavingsoffensief kent, besteedt Nietzsche veel aandacht aan het begrip *Bildung*. Wat is Nietzsche's wezenlijk kritiek op de toenmalige visie op *Bildung*?
4. Wat is zijn eigen visie op *Bildung*?
5. Een centraal begrip is volgens Nietzsche *zelfstilering*. Wat houdt dat begrip in?
6. "In de mens zijn *schepsel en schepper* verenigd". Nietzsche zegt dat in het kader van 'authentieke zelfexpressie'. Wat bedoelt hij daarmee?
7. "Levenskunst is (dus) het duurzame leerproces waarin iemand zichzelf een houding aanleert door middel van continue zorg voor zichzelf. Op grond daarvan sta je op een eigen manier in de wereld" Wat is het doel van deze levenskunstige zelfzorg?
8. Zelfzorg is een concept en kent een aantal aspecten en doelen. *Levenshouding* is er één van. Hoe definieert het boek dat begrip?
9. Autonomie. Er is verschil tussen het *vermogen* tot autonomie en de *toestand* van autonomie. Wat is het verschil?

Deel V Naar een nieuwe cultuur van het zelf

Dit deel kent geen studievragen omdat het een pleidooi van Joep Dohmen is voor een levenskunst. Daarbij citeert hij filosofen, collega's om dat pleidooi te ondersteunen.

In de vragen ter verdieping treft u discussievragen hierover aan.